

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ИСТОРИЈЕ ДУРМИТОРСКОГА КРАЈА ИЗМЕЂУ ДВА СВЈЕТСКА РАТА

Дуримторско подручје захвата сјеверозападни дио СР Црне Горе у величини око 1.950 квадратних километара.¹ Крај² се граничи са сјевера ријеком Таром, са запада планинама Маглићем, Волујаком и Власуљом, са југа планинама Голијом и Војником, а на истоку граница иде преко простране сињајевинске висоравни.³ Источни дио овога краја познат је под називом Дробњак, а западни под именом Пива.⁴ Све до 1858. односно 1878. године Дробњак и Пива били су под влашћу Турака и чинили су саставни дио Херцеговине. Тих година извршено је њихово дефинитивно укључивање у црногорску државу. Послије уједињења са Црном Гором и каснијег стварања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, у чији је састав ушла и Црна Гора, Пивљани и Дробњаци се никада нијесу могли помирити са чињеницом да им нова државна власт, тако рећи једним потезом, потиरे све њихове дојучерашње братственичке и племенске слободе и права. Одатле управо потиче онај стални антагонизам, притајен или отворен, зависно од односа снага, између њих и државне власти. Вјечито незадовољни и увијек спремни на бунт, они изналазе начин да, пактирајући са опозиционим буржоаским странкама или отворено изражавајући своју приврженост КПЈ, дадну одушка своме незадовољству. Државна власт није могла овдје уживати неки већи углед због тога што је она овом крају наметнула тешке економске обавезе пре-

¹ *Статистички преглед Краљевине Југославије*, Београд 1930, 6.

² Послије уједињења 1918. године дуримторски крај је у административном погледу био подијељен на шавнички срез, који је обухватао Језера, Шаранце, Дробњак и Ускоке, и горански срез, који је обухватао Пивску планину и Пивску **жуцу**. Једно вријеме читаво дуримторско подручје било је у саставу никшићког среза, из кога је касније издвојено у посебан, шавнички срез. Пошто подручје које је послје 1930. године чинило шавнички срез није увијек представљало административно-територијалну цјелину, ми смо се одлучили да умјесто назива шавнички срез узмемо назив дуримторски крај.

³ Светозар Томић, и.д., 385; Обрад Цицмил, *Дуримторски НОП одред и његово подручје 1941—1945*, Београд 1966, 6; Перо Крстајић, *Дурмитор у НОБ и револуцији*, Титоград 1966, 11.

⁴ Дробњак обухвата Језера, Шаранце, Ускоке и Дробњак у ужем смислу, док Пиву сачињава Пивска планина и Пивска жупа.

ма држави, а он је од уједињења са Црном Гором и каснијег уједињења у заједничку државу Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца очекивао знатно побољшање свога друштвено-економског положаја.

а) Привредне прилике на селу

И поред тога што је дурмиторско подручје располагало великим комплексима квалитетне листопадне и четинарске шуме, богатим планинским пашњацима и јаком воденом снагом планинских ријека, оно је у периоду између два свјетска рата остало привредно неразвијено. Велики планински масиви, који окружују ово подручје са свих страна и представљају природну баријеру у погледу успостављања и одржавања живљих веза са околним варошима Никшићем, Пљевљима, Фочом и Гацком, из којих се становништво снабдијевало најнужнијим животним потребштинама и на чије је пијаце износило своје сточарске производе ради продаје, дубоки кањони ријека Пиве, Таре, Комарнице и Врбнице и недостатак потребних комуникација утицали су на географску, привредну, политичку и културну изолованост читавог овог подручја од његове ближе и даље околине. Све до 1934. године једино је среско мјесто Шавник било повезано са Никшићем доста лошим аутомобилским путем.⁵ Тек 1934. године изграђен је пут Шавник—Жабљак, који је касније продужен до Пљеваља, а 1939. године завршен је и пут Никшић—Горња Брезна.⁶ Путеви изграђени после првог свјетског рата ни издалека нијесу имали онакав економски значај за дурмиторски крај какав се иначе очекивао, јер сама изградња тих путева, без подизања одговарајућих индустријских предузећа и извођења већих јавних радова, гдје би маса незбринутог сеоског становништва нашла какво било упослење, не најмање није могла утицати на извлачење овог подручја из привредне заосталости. Осим тога, на новоизграђеним путевима није био успостављен редован саобраћај са Никшићем и Пљевљима, па је сељак и даље био принуђен да своје пољопривредне производе до најближих варошица ради продаје преноси и неопходне животне намирнице из тих варошица преноси на исти начин као и прије изградње тих путева. Ни експлоатација шумског блага овога краја од разних шумско-индустријских предузећа није утицала на привредни просперитет дурмиторског подручја.

Око 94,5% становништва дурмиторскога краја чинило је сељаштво, коме је главно занимање било екстензивно сточарство, док су земљорадња, домаћи занати и кућна радиност били само

⁵ Инж. Војт Боучи, *Развој саобраћаја у Црној Гори*, Шематизам Зетске бановине, 167.

⁶ *Слободна мисао*, бр. 34 од 16. IX 1934, бр. 36 од 30. IX 1934. и бр. 30 од 8. IX 1935; Спасоје Меденица, *Привредни развитак Црне Горе 1918—1941*, Титоград 1959, 99; Др Душан Вучковић, *Капиталистичко искоришћавање шума у Црној Гори*, Титоград 1965, 224.

помоћне привредне гране.⁷ Од цјелокупне површине коју захвата дурмиторско подручје, њиве и ливаде заузиле су свега 16.055 хектара, а остала површина била је под пашњацима и шумом, или је отпадала на сасвим непродуктивно земљиште.⁸ 1933. године житарицама су била засијана 2.143 хектара земљишта, или 82,5% цјелокупне површине ораница, чији је годишњи принос износио нешто преко 21.400 метричких центи, или око 9,7 метричких центи по хектару, што је било недовољно да прехрани преко 23.000 становника. Количина произведеног жита није се повећала ни у наредних неколико година, док је број становника био у сталном порасту, да би 1940. године достигао 27.500.⁹ Ниски приноси са земљишта били су условљени примитивним начином обраде земље, која се „обрађује онако како се можда пре 1.000 година обрађивала“, као и усљед честих временских непогода послје 1929. године.¹⁰

Основна карактеристика сељачких посједа била је велика уситњеност и пренасељеност. 1931. године дурмиторски крај имао је 2.882 домаћинства која су посједовала испод 5 хектара земље, 833 домаћинства са 5 до 10 хектара, 355 домаћинства са 10 до 20 хектара, 66 домаћинства са 20 до 50 хектара, 4 домаћинства са 50 до 100 хектара и 2 домаћинства са преко 500 хектара.¹¹ Процес уситњавања сељачких посједа започео је крајем седамдесетих година XIX вијека, да би пред први свјетски рат и у вријеме Краљевине Југославије достигао своју кулминацију. Продирање капиталистичких друштвених односа на село изазвало је распадање великих патријархалних породичних задруга скоро редовно на више сиромашних породица. Већ почетком друге деценије XX вијека велике породичне задруге су права ријеткост, али се још може наићи на задруге које броје 10—15 чланова.¹² У периоду из-

⁷ Др Обрен Благојевић, *Постанак, развитак и основни аспекти рада партијске организације у Пивци 1941/42. године*, Историјски записи, св. 2—3, 1969, 409; Спасоје Меденица, н.д., 28. Према статистичким подацима дурмиторски крај је 1933. године имао 69.410 оваца- 6.608 коза, 13.682 говеди и 4.094 коња (*Пољопривредна годишња статистика*, Београд 1934, 120, 121, 132 и 133).

⁸ Пашњаци су захватили 64.500 хектара, а шуме 76.900 хектара (*Шематизам Зетске бановине*, 133 и 136; *Пољопривредна годишња статистика*, 6).

⁹ *Пољопривредна годишња статистика*, 6, 12, 28, 29, 40 и 41; Перо Крстајић, н.д., 14.

¹⁰ Светозар Томић, и.д., 423—433; *Село, Орган Савеза земљорадника*, Београд, бр. 75, од 15. III 1921; *Слободна мисао*, бр. 30 од 26. VII 1913, бр. 10 од 14. III 1937, бр. 33 од 28. VIII 1939; *Радни народ*, бр. 21 од 1. V 1928; др Миливоје Ерић, *Аграрна реформа у Југославији 1918—1941*, Сарајево 1958, 117.

¹¹ *Статистички годишњак*, Београд 1938, 110 и 111; *Зета, недељни лист*, Подгорица, бр. 16 од 23. IV 1939; Ратибор В. Поповић, *Аграрна пренасељеност Југославије*, Београд 1940, 59, 61 и 66; Фердо Чулиновић, *Југославија између два рата*, Загреб 1961, 225.

¹² Светозар Томић, н.д., 466; Др Миливоје Ерић, н.д., 122; Др Ђоко Пејовић, *Узроци масовног исељавања становништва из Црне Горе (1878—1916)*, Историјски записи, св. 1, 1961, 209, 212 и 245.

међу 1918. и 1941. године и те патуљасте задруге ишчезавају. Тако су робно-новчани односи изазвали читаву пометњу на селу, рушећи старе патријархалне институције и утичући на убрзано диференцирање сеоског становништва на сиромашне, средње и имућне сељаке. Најмногобројнији су били сиромашни сељаци и њихов број се из године у годину стално повећавао. Иза њих су одмах по броју долазили средњи сељаци, који су више инклинирали сиромашним него имућнијим сељацима. Најмалобројнији су били имућни сељаци, али им то ни најмање није суетало да држе у економској зависности цјелокупно сироуашно и добар дио средњег сељаштва.¹³

Како не само у дурмиторском крају већ ни у његовој широј околини није било ниједног јачег привредног центра чији би капацитети били у стању да апсорбују велику масу протетаризованог сељаштва и на тај начин им обезбиједи какву-такву егзистенцију за дужи временски период, то је пауперизовани сељак, у борби за голу егзистенцију, био присиљен да ради као надничар код имућнијих сељака, да узима њихову земљу у закуп и обрађује је у властитој режији, да се задужује код сеоских и варошних изградњи путева или код шумско-индустријских предузећа ких трговаца-зеленаша, да се запосли као сезонска радна снага која су вршила експлоатацију шуме на овом подручју, да се одлучи на привремено исељење у иностранство и тамо потражи запослење и, најзад, да се трајно исели са породицом у оне крајеве Југославије у којима су услови за живот били бољи.

Сеоске газде су посједовале толико обрадиве земље да је властитим снагама нијесу могли обрадити, па су зато масовно користили јефтину радну снагу осиромашених сељака. Налазећи се у крајње неповољној ситуацији и немајући могућности да се економски самостали, сељак-паупер је био присиљен да ради на имањима имућнијих сељака као надничар, за надницу чија вриједност није била адекватна уложеном труду и утрошеном времену. Радно вријеме надничара кретало се од 14 до 16 часова дневно, оруђа за рад била су власништво надничара, наднице су биле толико ниске да нијесу могле подмирити ни најосновније потребе сиромашних сељака, исхрана је била једнолична и неквалитетна, а о социјалном осигурању и здравственој заштити надничара ни-

¹³ Докле је ишла та зависност може се донекле сагледати из следећег примјера: у вријеме сезоне кошевине сеоске газде су редовно позивали на мобу сељаке из свога и сусједних села, како би љетину убрали за што краће вријеме и што јефтиније. Сиромашни сељаци су долазили на мобу без икаквог позива, обезбјеђујући на тај начин код газда услове да им опет у критичним ситуацијама позајме одређену количину намирница и сточне хране, или пак мању суму новца. Они сељаци који не би дошли на мобу падали су у немилост код газда и тешко су касније могли добити било какву позајмицу од њих.

је било ни говора.¹⁴ Уколико би газда констатовао за неког надничара да није добар радник, одмах би га удаљио са њиве или ливаде, и саопштавао му да више не долази на рад код њега. Па и поред све тежине надничарског рада, сиромашни сељаци и дио средњих сељака и даље су били принуђени да раде код имућнијих, пошто је то био једини начин да дођу до какве-такве зараде. Наилазиле су године када је и таква зарада долазила у питање. Наиме, сваке године у сезони кошевине у дурмиторски крај је долазио мањи или већи број косаца-печалбара са подручја југоисточне Босне и из Санцака, који су представљали озбиљну конкуренцију мјесним надничарима и чије је присуство редовно изазивало смањење ионако ниских надница.¹⁵ Пошто није било класне свијести и било какве форме класне солидарности, између сељака-печалбара и мјесних надничара никада није дошло до сарадње на класној бази у циљу јединственог иступања према сеоским газдама и заштите властитих интереса. Уосталом, и када није било конкуренције радне снаге са стране, домаћи паупер се сваки посебно погађао са газдом о висини наднице, не водећи ни најмање рачуна да ли таквим својим поступком наноси штету интересима друштвеног слоја коме и сам припада, јер напросто он није био свјестан чињенице да поред његових властитих интереса постоје и неки заједнички интереси. Сеоске газде су такође експлоатисале и женску и дјечју радну снагу, чија је понуда била веома велика. Жене су обично коришћене као надничари за пољопривредне радове, као што су пластидба, жетва, окопавање кромпира и друго, док су дјеца ступала у радни однос код газда на дуже вријеме као чобани и кућна служинчад, радећи обично само за храну. Дакле, сви узрасти сиромашног и средњег сељаштва били су изложени грубој експлоатацији сеоских газда.

¹⁴ Косци су долазили на ливаду прије зоре. На чело косаца газда је редовно стављао најбољег, како би овај диктирао оштар темпо у току читавог дана. Ниједан надничар није смио наоштрити нити отковати косу док то не учини „козбаша“. Једини одмор надничара у току шеснаесточасовног радног времена био је за вријеме ручка и ужине, који су се завршавали брзо.

¹⁵ Газде код којих су косили „Дрињаци“, како су их овдје називали, да би их присилили да косе што боље, стављали би на чело косаца једног свога сина, а другог на зачелје. Уколико не би имао добре косце међу члановима своје породице, газда би узимао једног до два косца из свога или сусједног села, дајући им напријед наведени распоред. Ти домаћи косци плаћани су нешто боље од странаца, али су зато морали диктирати убитачан темпо осталим косцима у току читавог дана. Када би се уморио „козбаша“, његово би мјесто заузимао онај са зачелја, „остојбаша“, иначе одличан косац. Тако би се њих двојица у току читавог дана смјењивали на челу косаца, док би се косци са стране налазили стално између њих као ужарено жељезо између чекића и наковња. Да би се косци максимално искористили, било је случајева да газдина жена или кћерка стално носи воду поред косаца и онај који хоће да пије воде не напушта своје мјесто између косаца, већ воду добија на мјесту гдје се затекао. „Дрињаци“ су, поред тога, храњени најнеквалитетнијом храном, док су смјештајни услови били крајње лоши и нехигијенски, што је све заједно чинило положај сељака-печалбара скоро неподношљивим.

Други вид експлоатације пролетаризованих сељака од стране сеоских газда био је давачке земље у закуп или наполицу, што је било веома распрострањено у овом крају у времену између два свјетска рата.¹⁶ Наполичар је био дужан да земљу обради властитим оруђем на вријеме и да обезбиди запрехну стоку ради прегона власникова дијела љетине на одређено мјесто. Када би љетина била урбана, дијељена је на два једнака дијела, с тим што је власник земље имао право да узме онај дио који сам одабере.¹⁷ Било је и таквих случајева, иако рјеђих, да је наполичар, према унапријед склопљеној погодби, добијао свега једну трећину љетине, а земљовласник двије трећине.¹⁸

Приходи са минијатурних сељачких имања и повремене зараде код имућнијих сељака, у шумско-индустријским предузећима и код приватних предузимача на изградњи путева могли су задовољити најелементарније потребе сиромашних сељака само за неколика мјесеца у току године, па су ови, обично у другој половини зиме, били присиљени да позајмљују сточну и људску храну код имућнијих сељака, обавезујући се да је врате у тачно уговорено вријеме и да бесплатно раде дан-два или више, зависно од количине позајмљене хране, код газде. Да би подмирили порезе и друге обавезе према држави, и да би набавили неопходне артикле за своје породице, до којих се могло доћи једино за новац, пауперизовани сељаци су опет били принуђени да новац позајмљују или од сеоских газда који су се бавили трговином стоком, мјешовитом робом и алкохолом, или од трговаца и разних других зеленаша у оближњим варошима, пошто није било другог начина да дођу до њега. Трговци-зеленаши су радо давали сељаку зајам, зарачунавајући му велике интересне стопе. Обично је сељак, посебно сеоским газдама-трговцима, као гаранцију да ће дуг вратити на вријеме, давао у залог и посљедње парче своје земље. Уколико дужник не би на вријеме вратио дуг, а то нијесу били ријетки случајеви, заложена земља је постајала власништво зајмодавца. Посебно је сиромашни и добрим дијелом средњи сељак пропадао у вријеме неродних година, које су биле нарочито честе осамдесетих и деведесетих година XIX вијека, у току првог свјетског рата и тридесетих година XX вијека, када је за свега неколико килограма жита давао појединим богатијим сељацима и другим шпекулантима своје најбоље њиве и ливаде. И док је сиромашно и средње сељаштво у тим годинама масовно економски пропадало, дотле су појединци, користећи тешку ситуацију, пре-

¹⁶ Спасоје Меденица, и. д., 72—75.

¹⁷ Било је, истина, случајева да власник земље подјелу љетине препусти наполичару, па му је чак давао и нешто већи дио од уговореног. Међутим, то су били ријетки случајеви и ни најмање нијесу могли утицати на измјену односа између земљовласника и наполичара.

¹⁸ Спасоје Меденица, н. д., 72.

коноћ постајали власници великих комплекса најквалитетније о-брадиве земље.¹⁹

Већина сеоских газда, гледано шире, није располагала знатнијим капиталом, па је зато експлоатација осиромашених сељака била грубља и заснивала се на патријархалној основи. Управо недостатак капитала условљавао је закупничке и друге односе и све видове експлоатације који су произишавали из тих односа. Напријед наведени примјери експлоатације пеуперизованих сељака од стране сеоских газда су еклатантан примјер историјски условљене симбиозе натуралних и робно-новчаних односа, који једни поред других вегетирају, у крајевима са заосталом привредом, која је била немоћна да се радикално ријеша старих односа, али још немоћнија да се одупре новим.

Главна природно благо којим је дурмиторско подручје обилovalo у великим количинама биле су четинарске и листопадне шуме. Оне су 1938. године захватале површину од 65.640 хектара, од чега је на сеоске шуме отпадало 31.670 хектара, на племенске и братственичке 23.700 хектара, на црквене 2.950 хектара и на шуме приватних лица 7.320 хектара, док државних шума уопште није било.²⁰ Племенске, сеоске и братственичке шуме биле су заједничка својина племена, села или братства, и сваки члан те заједнице користио је шуму за изградњу стамбених зграда, израду оруђа за рад и за огрев — без ичијег одобрења и без ограничења. Једино појединци нијесу могли вршити продају заједничке шуме, уколико претходно не би добили одобрење племена, села или братства.²¹

Још прије 1914. године домаћи капиталисти су показали велико интересовање за дурмиторске шуме и предузели су потребне мјер како би их откупили од власника ради експлоатације. Капиталисти су тим више били заинтересовани за експлоатацију ових шума с обзиром да су се налазиле у близини ријека Пиве, Таре и Дрине, па експортовање грађе тим ријекама до одређеног мјеста није изискивало веће новчане издатке, као и због тога што је ово подручје располагало јефтином радном снагом, што је све обезбјеђивало брз обрт капитала и велике добити. Тако су већ 1911. године склопљени уговори између власника језеро-шаранских шума, које се налазе на лијевој страни ријеке Таре, и браће Марића из Колашина о експлоатацији ових шума, а 1941. године власници мратињско-крушевских шума, које се простиру између површи Вучева на западу и доњег тока ријеке Пиве на истоку, и власници тепачких шума, које се налазе на лијевој страни рије-

¹⁹ Светозар Томић, н.д., 430; Др Ђоко Пејовић, н.д., 209, 212, 235, 245; Марко М. Вацковић, *Црна Гора при крају деветнаестог вијека*, Београд 1894, 46—49; Др Никола Вучо, *Аграрна криза у Југославији 1930—1934*, Београд 1968, 112—14; 116, 198; *Слободна мисао*, бр. 25, од 21. VI 1931, бр. 49 од 6. XII 1931, бр. 6 од 14. II 1932, бр. 31 од 26. VIII 1934, бр. 6 од 17. II 1935, бр. 10 од 14. III 1937; *Зета*, бр. 16 од 23. IV 1939; Спасоје Меденица, н.д., 37.

²⁰ *Статистика шума и шумске привреде*, Београд 1940, 28, 29 и 50.

²¹ Исто, 92—94.

ке Таре, склопили су уговор о експлоатацији шума са Радомиром Шајковићем, индустријалцем из Београда. До првог свјетског рата једино су браћа Марићи отпочели експлоатацију једног дијела језеро-шаранских шума. Послије уједињења 1918. године Министарство шума и рудника Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца потврдило је све уговоре склопљене између власника шума и купаца у доба Краљевине Црне Горе.²²

Послије завршетка првог свјетског рата удружени домаћи и страни капиталисти масовно улажу капитал у експлоатацију дурмиторских шума, које осиромашени и задужени сељаци продају по оеома ниским цијенама. Претходница шумско-индустријских предузећа били су разни шпекуланти, који у бесцење купују од наивних сељака велике шумске комплексе, да би их касније препродали неком предузећу пет и више пута скупље.

За жупопивске шуме, које се налазе у планини Војнику и Голији, заинтересовало се више индустријалаца из Београда и Сарајева, „Јадранско шумско“ д.д. из Дубровника и „Зета“ а.д. из Београда.²³ Од 1923. до 1931. године између власника шума и заинтересованих купаца склопљено је више уговора о експлоатацији дрвета, али ниједан није реализован, усљед кредитне неспособности купаца да власницима исплате уговорене суме новца. Појавом „Зете“ а.д. из Београда 1934. године отпали су сви остали рефлектантни на ове шуме. Те године склопљен је између власника шума и „Зете“ а.д. уговор, којим је утврђена продајна цијена за сва стабла пречника изнад 32 цм мјерено у попусју, и то за четинарско стабло 22 динара, а за листопадно 18 динара. Укупна сјечива маса жупопивских шума у Војнику износила је 870.658 кубних метара, од чега су на четинаре отпадала 779.563 кубна метра, а на лишћаре свега 91.095 кубних метара, Тек 1937. године отпочела је експлоатација шума у Војнику, али већ сљедеће године „Зета“ преноси своја уговорна права о искоришћавању ових шума на „Омблу“ а.д. из Београда, уз цијену од 112 динара по стаблу.²⁴

Експлоатација мратињско-крушевских шума отпочела је 1920. године.²⁵ За свега пет година овдје је посјечено око 25.000 претежно четинарских стабала. 1928. године купац мратињско-крушевских шума Радомир Шајковић продаје своја уговорна права на њихово искоришћавање предузећу „Бачко индустријско и

²² Др Дршан Вучковић, н.д., 225, 257, 258 и 267.

²³ Жупопивске шуме у Војнику и Голији заједничко су власништво сељака села Доња Брезна, Горња Брезна, Бајово Поље, Миљковац, Буковац, Дуба, Горње Рудинице, Доње Рудинице, Сељани и Горанско, те манастира Пива и братства Пејовићи из села *Миљковца*.

²⁴ Др Душан Вучковић, н.д., 123—224; *Слободна мисао*, бр. 13 од 29. III 1931, бр. 30 од 26. VII 1931, бр. 49 од 23. XII 1934, бр. 25 од 28. VII 1935, бр. 37 од 27. X 1935, бр. 9 од 1. III 1936, бр. 32 од 15. VIII 1937, бр. 36 од 12. IX 1937, бр. 38 од 26. IX 1937, бр. 39 з. X 1937, и бр. 42 од 24. X 1937.

²⁵ Мратињско-крушевске шуме су заједничко власништво сељака села Мратиња и братства Јововића из села Крушева.

трговачко“ д.д. из Ст. Бечеја по цијени од 32,50 динара за кубни метар четинарског дрвета, 10 динара за кубни метар буковог дрвета и 50 динара по кубном метри за остала техничка листопадна стабла. Да би трошкове превоза грађе од мјеста сјече до ријеке Пиве свело на најмању могућу мјеру, „Бачко индустријско и трговачко“ д.д. је 1931. године изградило котурачу у дужини од 2,5 км и чекрк дужине 2,2 км. Од 1929. до 1932. године, када је обустављена даља експлоатација из непознатих разлога, у овим шумама је посјечено око 32.500 кубних метара претежно четинарског дрвета. Све до 1929. године сјеча је вршена без икакве контроле, што је купац користио за бесправну сјечу великог броја недозначених стабала.²⁶

У јулу 1920. године власници шума које се налазе у кањону ријеке Сушице, на лијевој страни доњег тока ријеке Таре и на десној страни доњег тока ријеке Пиве склопили су уговор са „Трговинском фирмом „Спасоје Јовичић и браћа“ из Сарајева“ о експлоатацији ових шума.²⁷ Власници су продали сва стабла пречника изнад 32 цм по цијени од 16 динара за четинарска стабла и 6 динара за букова и грабова стабла. За само пет година купац је посјекао у кањону Сушице 41.169 стабала. 1929. године „Трговачка фирма „Спасоје Јовичић и браћа“ из Сарајева“ пренијела је право експлоатације ових шума на „Варду“, која, као и Јовичићи прије ње, неправилном експлоатацијом наноси непроцјењиве штете шуми.²⁸

1929. године братство Бојовићи продало је шуму Зминицу у близини Његовућа инжењеру Хајдару Чекру из Сарајева, односно „Индустрији дрвета Хајдар Чекро“, а.д., по цијени од 9 динара за стабла пречника 30—40 цм и 13 динара за стабла пречника изнад 40 цм. Прије 1940. године „Индустрија дрвета Хајдар Чекро“ а.д. пренијела је права експлоатације шуме Зминица на предузеће „Варду“ Ни овдје се купац приликом сјече није придржавао уговорених обавеза и законских прописа, већ је сјекао и она стабла која нијесу била дозначена, тако да је послје сјече, умјесто 106 кубних метара стабала пречника изнад 32 цм по једном хектару, остало свега око 20 кубних метара стабала по хектару.²⁹

Експлоатација тепачких шума отпочела је око 1928. године, када је Радомир сајковић продао своја уговорна права на њихову експлоатацију предузећу „Шипад“, које их је нешто касније продало „Дурмитору“, а ово „Варди“. До новембра 1937. године у овим шумама посјечено је 63.500 четинарских стабала пречника изнад 40 цм или око 186.000 кубних метара бруто-месе. Те године

²⁶ Др Душан Вучковић, и.д., 225—229.

²⁷ Шуме су зајденичко власништво сељака села Црна Гора и Недајно и села доњоцрквичке и горњоцрквичке општине у Пиви.

²⁸ Др Дршан Вучковић, и.д., 229—247.

²⁹ Исто, 248—256.

забрањена је даља експлоатација тепачких шума, да би се спријечило њихово потпуно уништење.³⁰

1919. године браћа Марићи из Колашина преносе своја уговорна права на експлоатацију језеро-шаранских шума на „Тару“ Владимир Мерћеп и др из Сарајева, а ова на „Тару“ а.д. за производњу и трговину дрветом из Сарајева. Касније „Тара“ д.д. право искоришћавања ових шума преноси на сарајевског индустријалца Владимира Сушића, који 1927. године уговором преноси право сјече око 230.000 кубних метара корисног четинарског дрвета на „Варду“ Исте године „Варда“ је шуме продала предузећу „Дурмитор“ из Сарајева. Сушић, „Варда“ и још нека лица зарадили су на препродаји језеро-шаранских шума преко 5.000.000 динара. Од 1922. до 1929. године у овим шумама је посјечено преко 130.000 кубних метара техничког четинарског дрвета. Како је све до 1928. године сјеча вршена без икакве контроле и плана, купац је направио праву пустош у подручјима експлоатације. Ни касније када су установљени надзорни органи, он се није придржавао привредног плана и дрвосјечног предлога, већ је самовољно сјекао и она стабла која нијесу била дозначена, о чему веома рјечито говори примјер експлоатације шуме Дурије, Јелава и Рељиног брда, у шаранској општини, гдје је купцу била одобрена сјеча свега 1.355 четинарских стабала, а он је, поред тога, посјекао бесправно још 6.491 стабло.³¹

За сва шумско-индустријска предузећа која су вршила експлоатацију дурмиторских шума у времену између два свјетска рата заједничко је то да их је финансирао страни капитал, да су откупила веома јефтино велике шумске комплексе од сељака, да су спроводила крајње нерационалну експлоатацију шума, да су бесправно посјекла велике количине дрвета, да нијесу плаћала законом прописане шумске таксе, да уговоре са власницима шума нијесу достављала на одобрење вишим органима власти и да се нијесу придржавала законских прописа о обавезном вјештачком пошумљавању терена на којима се врши експлоатација. Корумпирани надзорни органи нијесу предузимали ништа како би спријечили неправилно газдовање шумама, а сâми власници, осим у три-четири случаја, нијесу показивали никакво интересовање за судбину продатих шума. На страни капиталиста био је читав државни апарат, па покушај власника жупопивских, тепачких и језеро-шаранских шума да заштите своје интересе и спријече бесправно уништавање шуме не само да није имао успјеха већ су сељаци чак похапшени и претучени од стране жандарма.

Појава шумско-индустријских предузећа у дурмиторском крају створила је извјесну наду код пролетаризованих сељака да ће наћи у њима макар и привремено запослење и колико-толико ублажити посљедице економске кризе, која је овдје трајала ско-

³⁰ Исто, 258—267.

³¹ Исто, 267—288.

ро без прекида од уједињења 1918. године до слома Краљевине Југославије 1941. године. Одатле је и разумљива чињеница да су неквалификовану радну снагу у тим предузећима чинили скоро искључиво домаћи сељаци, који у борби за голу егзистенцију ступају на посао под веома неповољним условима. Поред ниских надница, које су у просјеку износиле око 23 динара, скоро никакве заштите на радном мјесту, нередовне исплате радничких припадљености, неквалитетне исхране, неограниченог радног времена, — сељаци, запослени у тим предузећима као сезонска радна снага били су изложени и другим видовима експлоатације и малтретирања од стране послодаваца, од којих су најкарактеристичнији опорезивање радничких надница, новчано кажњавање радника за најситније дисциплинске преступе, избјегавање социјалног осигурања радника, никаква здравствена заштита и отпуштање са посла свих оних који би на ма који начин покушали да пруже отпор послодавачкој самовољи. О положају сељака запослених у шумско-индустријским предузећима у дурмиторском крају у „Гласу слободe“ из 1923. године писало је следеће: „Жалосна је и горка судбина шумских радника. Далеко од сваке цивилизације, уз највеће оскудице и тешке патње они морају да проводе свој јадни живот, стварајући богатства неколицини индустријских барона. Тупо, попут невољних робова, они проводе своје дане у вечитој опасности и мучном раду, препуштени на милост и немилост својим господарима, задовољни са мало паленте и отровне ракије, да преживе. Ниједног светлијег и радоснијег момента у њиховом животу нема, и они од њега просто поживинче. И зато су шумски радници најзаосталији део пролетаријата. А такви радници овој врсти експлоататора и требају. Они су најједитинији и најсигурнији, с њима се може поступати како хоће. . Истина, често ради тога избије по шумским предузећима каква револта тамошњих радника, међутим оне се обично ликвидирају помоћу жандармских кундака. Ретко када пре тога избијају у јавност страховите злоупотребе и скандалозна поступања са радницима у тим предузећима“.³² Ни каснији положај радника у шумско-индустријским предузећима у дурмиторском крају ни у колико се није побољшао; чак је постао много тежи, о чему постоје бројна свједочанства из тог времена. Тако је, на примјер, подружница Савеза дрводелских радника Југославије из Фоче у својој предсавци из 1934. године Повјереништву Радничке коморе у Подгорици писала о положају радника код „Трговачке фирме ‚Спасоје Јовичић и браћа‘ из Сарајева“ следеће: „Радно вријеме је неограничено и ради се од видња до видња; животне намирнице предузеће им наплаћује преко максималних пијачних цијена иако дотично предузеће не посједује никакве претходне дозволе од стране Инспекције рада за продају појединих артикала; споменути послодавац лажно пријављује своје раднике Окружном уреду

³² *Глас слободe, Орган Социјалистичке партије Југославије за Босну и Херцеговину, Сарајево бр. 42 од 18. X 1923.*

З.О.Р. на примјер, свог радника ког плаћа 30 дин. а они га пријаве на 20—22 динара дневне зараде и то у случају болести и несрећног случаја мора радник да сноси штету у примањима помоћи од ОУЗОР-а- исплате се радничке не врше у мјесту рада већ радници морају да дангубе 2—3 дана идући у Фочу или Пљевља; раднички станови не одговарају никаквим хигијенским условима; предузећа немају никаквих ручних апотека за указивање прве помоћи. . .³³ Слична је ситуација била и у осталим предузећима. Због тешких услова рада код „Омбле“ у жупопивским шумама радници су 1938. године одржали протестни збор у селу Доња Брезна, на коме су констатовали да им радно вријеме износи преко 12 часова дневно, да се прековремени рад и рад недјељом не плаћа, да су наднице ниске, да су исплате радничких припадљивости нередовне, да се радници отпуштају са посла без отказног рока, да су бараке у којима живе радници влажне, тијесне, мрачне, без патоса, прозора и кућног намјештаја и да су цијене прехранбених производа у продавници предузећа веома високе.³⁴ Синдикална неорганизованост радништва негативно је утицала на његово организовано иступање према послодавцима у борби за побољшање свог материјалног положаја. Малобројни класносвјесни радници са стране били су немоћни у својим настојањима да ову категорију радништва увуку у токове опште класне борбе пролетаријата против буржоазије, јер су они и даље живјели у заблуди да су новонастале тешкоће пролазног карактера и да ће доћи вријеме када ће се они поново економски осамосталити. Ти радници су, истина, са симпатијама гледали на тарифно-штрајкачке акције пролетаријата у разним крајевима Југославије, као и на све остале акције напредних снага, али сами не само да нијесу узимали учешћа у таквим акцијама него су се ужасавали и саме помисли да би их неко могао увући у сличан подухват. На то је свакако утицао недостатак класне свијести, непросвијећеност, страх од отпуштања са посла (чиме би њихова егзистенција била тешко угрожена), безизгледност успјеха сваке акције у условима полицијске свемоћи и послодавачке самовоље, немање повјерења у властите снаге и страх од полицијских прогона и хапшења. Из тих разлога ово радништво је остало дуго времена по страни свих важнијих друштвено-политичких збивања. Процес његовог класног отрежњавања и ослобађања од постојећих заблуда одвајао се веома споро. Поред горњих момената на то је свакако утицала и вишегодишња изолованост читавог овог подручја од свих напредних покрета. КПЈ, радећи у условима дубоке илегалности, борећи се и сама са низом тешкоћа идеолошко--организационог карактера и услијед недостатка потребних кадрова, није била у стању да развије активност ширих размјера која би обухватила и

³³ Цитирано према др Душану Вучковићу, н.д., 454.

³⁴ *Радничке новине, Глас синдикално организованог радника*, Београд, бр. 38 из 1938; *Глас Црне Горе* бр. 2 од 1. XII 1939.

ово радништво.³⁵ Тек од 1935. године осјећа се већа активност КПЈ међу радницима запосленим на изградњи путева и у шумско-индустријским предузећима. Као резултат те активности успјешно су организована два штрајка на изградњи пута Жабљак — Пљевља и Никшић — Горња Брезна 1935. године и два штрајка радника на експлоатацији шуме у Шаранцима 1938. и 1939. године.³⁶ Сва четири штрајка избила су због ниских надница, неуредне исплате радничких припадљивости, скупоће животних намирница у радничким конзумима, небриге послодаваца о заштити радника на радноме мјесту, лошег смјештаја, непоштовања осмочасовног радног времена и лошег односа послодаваца према радницима. У овим штрајковима, које је организовала КПЈ, узели су активног учешћа, поред радника са стране, и радници из мјеста, који су пружили несебичну помоћ у исхрани и смјештају онима са стране. Такав однос мјесних радника према радницима са стране диктиран је првенствено истовјетношћу социјалног положаја и једне и друге групе радника, али при томе не треба занемарити ни улогу коју је у том погледу одиграла Партија. Захваљујући солидарности радника, јасности њихових захтјева и одлучности да истрају до краја, сва четири штрајка завршена су пуним успјехом штрајкача. Прве успјеле акције радништва у дурмиторском крају оставиле су снажан утисак на сељаштво, коме су сличне акције биле сасвим непознате. Па ипак, то радништво никада није успјело да се уздигне у својим политичким стремљењима, па зато није ни играло неку значајнију улогу у политичком животу села.

Економски разлози принудили су многе сељаке да напусте свој завичај за дужи временски период и да потраже посао и зараду у прекоокеанским земљама, обично у Сјеверној Америци. Исељавање на амерички континент нарочито је било узело велике размјере од 1895. до 1914. године, када је из једног села одлазило у печалбу по 20 и више људи.³⁷ Исељавање је настављено и после 1918. године, али у знатно мањем броју од оног до 1914. године, да би у вријеме велике свјетске економске кризе и касније скоро сасвим престало. У печалбу су обично одлазили млађи људи, који нијесу хтјели да се помире са судбином животарења и гладовања у забаченом дурмиторском селу и који су маштали о

³⁵ *Глас слободе*, бр. 42 од 18. X 1923. и бр. 24 од 26 VI 1926; *Слободна мисао*, бр. 15 од 17. IV 1932, бр. 16 од 1. V 1932, бр. 25 од 28. VII 1935, бр. 8 од 28. II 1937, бр. 18 од 9. V 1937; Др Душан Вучковић, н.д., 462—464.

³⁶ *Слободна мисао*, бр. 27 од 25. VIII 1935; Др Обрен Благојевић, *Неке акције у Пиви у годинама 1935—1937* (у даљем тексту: Др Обрен Благојевић, *Неке акције у Пиви* . . .), *Историјски записи*, св. 4, 1966, 605—607; Ватрић Јовановић, *Комунистичка партија Југославије у Црној Гори 1919—1941*, Београд 1959, 204; Бранко Перовић, *Припреме за устаник и његов развој у срезу шавничком (дурмиторском) од окупације до краја 1941. године*, Војноисторијски гласник, Београд, бр. 2, 1952, 7.

³⁷ Светозар Томић, н.д., 438; Др Ђоко Пејовић, н.ч., 251; Др Обрен Благојевић, н.ч., 410.

бољој будућности. За њих је визија Америке била оличење општег благостања. Међутим, када би стигли на амерички континент, њихови снови о лакој и брзој заради распршили би се као химера, али се назад више није могло и они се, у жељи да дођу до зараде а немајући никаквих стручних квалификација, прихватају најтежих запослења. Обично су радили у рудницима, на сјечи шуме, у ливницама челика, истовару и утовару бродова и изградњи жељезничких пруга, докле све на пословима који су захтијевали сирову физичку снагу.³⁸ Послије завршетка радног времена они се уморни, прљави и изгладњели повлаче у дрвене бареке без патоса, у којима проводе највећи дио слободног времена и гдје себи самостално припремају храну и перу веш.³⁹ Одлазили су у иностранство у својим најбољим годинама и у највећем напору физичке снаге, а отуда су се — послије 30 и више година напорног рада и гладовања — враћали као исцрпљени и болесни старци, доносећи са собом доста скромну уштеђевину. Мали је број оних који су успјели да уштеде већу суму новца. Одмах по повратку из иностранства приступали су куповини већих површина обрадиве земље, а давали су новац и на зајам сиромашним и средњим сељацима уз високе камате, користећи јефтину радну снагу тих сељака при обради својих имања. Печалбари који су имали мало веће уштеђевине по повратку из Америке постајали су економски јак слој на селу и немилосрдно су експлоатисали сиромашне и средње сељаке, док су остали, који нијесу успјели да уштеде ништа или скоро ништа, опет постајали саставни дио средине из које су никли и ни по чему се нијесу разликовали од осталих сељака.

Економски моменат је такође утицао на трајно иселјавање читавих породица у Србију, Санцак, Косово и Метохију и Војводину. Ова врста иселјавања нарочито је била актуелна за неродних година, када су сиромашни сељаци били принуђени да про-

³⁸ Ево како чувени амерички статистичар Ј. Ф. Варне описује живот и рад досељених Словена у Пенсилванију деведесетих година XIX вијека: „Немац и Ирац долазили су да остану у Америци, па су гледали да се наместе лепо и добро живе. Словен, бар јужни, долазио је да остане привремено. Ирски и немачки угљари били су извезбани радници, говорили су добро енглески, имали фамилије, живели прилично лепо. Ту онда долази словенски радник, сељак, невешт послу, невешт језику, без фамилије и срећан да нађе посла ма каква. Он не тражи да станује сам у једној кући, поготово не у кући с балконом. Често се по 15 и више људи збије у једну собу, па сами себи перу и кућају. Често граде и колибе од дасака и греју се угљен и горивом што га нађу на путу. Укратко, они су могли да живе месечно са по четири долара, тј. пет и више пута јефтинеје неголи Ирци и Немци“ (Цитирамо према Перу Слеччевићу, *Срби у Америци*, Женева 1917, 8).

³⁹ Лука М. Пејовић, *Срби на Средњем западу*, друго издање, I део, Мичиген 1936, 82—84; Љубомир Ст. Косијер, *Срби, Хрвати и Словенци у Америци*, Београд 1926, 34; Ратибор В. Поповић, н.д., 40; Перо Слеччевић, н.д., 8—12; *Статистички годишњах*, књ. I, Београд 1932, 122—124, 126, 130; *Статистички годишњак*, књ. II, Београд, 1933, 61, 73—75, 78 и 85; *Статистички годишњак*, књ. VI, 1934—1935, Београд 1936, 66.

дају своја имања веома јефтино, само да би могли прехранити породицу макар и за кратко вријеме. Послије тога падала је одлука о напуштању завичаја заувјек. По свему судећи, једно вријеме су званичне власти Црне Горе водиле кампању за исељавање у Србију свих оних породица које су биле сиромашног имовног стања, са циљем да се држава ослободи тешке материјалне и моралне обавезе према њима. Свакако најпознатији примјер масовног исељавања породица из економских разлога јесте случај 70 породица из села Плужина у Пиви, које су се, послије продавања својих имања војводи Лазару Сочици, 1899. године иселиле у Србију.⁴⁰ Касније није познат ниједан случај тако масовног исељавања, али је зато било исељавања појединих породица у разне крајеве Југославије. У времену 1918—1941. године поједине породице су с исељавале у Србију, Војводину и Косово и Метохију. Непосредно по завршетку првог свјетског рата дио сиромашних породица населио се у Војводини и на Косову и Метохији.⁴¹

И у иностранство и у разне крајеве Југославије углавном се исељавао онај највиталнији елеменат који се није хтио предати матици стихије и помирити се са судбином. Захваљујући тој својој особини, ти исељеници су успјели да се за релативно кратко вријеме снађу у новој средини, чиме почиње ново поглавље у историји њиховог живота.

Положај сељачких маса нарочито се погоршао у годинама велике свјетске економске кризе 1929—1934. године, чије су последице биле катастрофалне за село и сељака. Поред економске кризе, на погоршање положаја сељаштва утицале су и неколике узастопне неродне године у периоду од 1929. до 1940. Тада је могућност запослења вишка радне снаге са села како у Југославији тако и у иностранству била сведена на минимум, приходи од пољопривреде били су у сталном опадању, могућност продаје стоке и сточних производа спала је на најмању могућу мјеру, сточни фонд се све више смањивао, цијене основних животних намирница стално су повећаване, шпекулација и корупција достигле су неслућене размјере, сељаштво је било презадужено. Све је то утицало на опадање куповне моћи сељаштва и на његово материјално пропадање.⁴² Многобројна су свједочанства која говоре о паиста очајном положају сељака. Ево како један савременик опису-

⁴⁰ Светозар Томић, н.д., 430; Др Ђоко Пејовић, н.ч., 209—245; Марко М, Бацковић, н.д., 46—49.

⁴¹ Бранко Перовић, н.ч., 4; Перо Крстајић, н.д., 26.

⁴² Архив града Сарајева, фонд Градског поглаварства, Сарајево, бр. 70. 203/1932; Др Никола Вучо, н.д., 192—198 и 205; Спасоје Меденица, н.д., 169; *Радни народ*, бр. 6 од 15. IX 1927. и бр. 21 од 1. V 1928; *Глас Црне Горе*, бр. 1 од 15. XI 1939, бр. 3 од 15. XII 1939. и бр. 2 од 1. XII 1939; *Зета*, бр. 8 од 21. II 1932, бр. 41 од 9. X 1932, бр. 16 од 23 IV 1939; *Слободна мисао*, бр. 49 од 6. XII 1931, бр. 4 од 31. I 1932, бр. 6 од 14. II 1932, бр. 11 од 20. III 1932, бр. 37 од 1. X 1933, бр. 31 од 26. VIII 1934, бр. 32 од 2. IX 1934, бр. 3 од 19. I 1935, бр. 6 од 17. II 1935, бр. 26 од 4. VII 1937. и бр. 33 од 28. VIII 1938.

је прилике на црногорском селу 1939. године: „Велика већина сељачког становништва није у могућности да приходима са имања прехрани себе за 6—7 мјесеци. Остали дио године морају или ићи на надницу или продати нешто од стоке да не би скапали од глади. Општа неродица као што је била задњих година постаје све више, „интимни домаћи баук’ од кога стрепи читав сељачки народ. Овамо долазе и велике љетне суше које наносе читаву пустош“.⁴³ Сliku општих прилика на селу још боље употпуњује напис „Гласа Црне Горе“ од 15. новембра 1939. године „Повезаност интереса сељака и радника у Црној Гори“, у коме се каже: „Банке су послѣ рата давале новац без контроле, и то у времену када је тај новац још јефтин, а есљак се све више и више задуживао. Данас су та задужења толико нарасла да су већ на многим мјестима прогутала сељакову имовину, те је уопште данас немогуће и покушати да се сељак при оваквом стању ствари раздужује. Усто, пала је вриједност земље и цјелокупне сељачке имовине, пала је вриједност продуктима и цијена сељачког рада дошла је испод минимума. Сељак је изведен на тржиште, на којему се не зна снаћи и на којему његови артикли и његов рад немају цијене. А опет из села се нема куда, јер су црногорске вароши презасићене радништвом, а и одлазак у колонизирани крајеве је престао. Број раћања на селу стално се повећава, те се село све више пунѣ онима који немају од чега да живе. Стога се и сељак јавља на тржишту са својом радном снагом као и градски радник, само с том разликом што сељак своју радну снагу продаје будзашто, јер је нестручан, несвјестан и неорганизован, а биједа га тјера да тражи зараде па макар какви услови били за њу“.⁴⁴

Покушај Подгоричке коморе крајем 1931. године да преко своје делегације заинтересује предсједника владе и гувернера Народне банке за прилике на црногорском селу, у циљу предузимања одговарајућих мјера како би се ублажиле посљедице тешке кризе, остао је без икаквог успјеха.⁴⁵ Касније су у два маха по истој ствари тражили интервенцију државе привредници из свих крајева Црне Горе, али су и њихове интервенције доживјеле исту судбину.⁴⁶ Покушај извлачења пауперизованог сељаштва из блата економске и социјалне биједе путем давања јефтѣних новчаних кредита презадуженим сељацима од стране Привилеговане аграрне банке преко земљорадничких кредитних задруга у циљу унапређења сељачких газдинстава остао је без иквог успјеха.⁴⁷ Наиме, презадужено сељаштво подизало је новчане кредите не за унапређење својих пољопривредних га„динстава, већ ради отплате дугова трговцима-зеленашима и сеоским газдама, или за под-

⁴³ *Зета*, бр. 16 од 23 IV 1939.

⁴⁴ *Глас Црне Горе*, бр. 1 од 15. XI 1939.

⁴⁵ *Зета*, бр. 8 од 21. II 1932.

⁴⁶ *Зета*, бр. 41 од 9. X 1932; *Слободна мисао*, бр. 32 од 2. IX 1934.

⁴⁷ Др Никола Вучо, н.д., 199 и200; Спасоје Меденица, н.д., 85 и 86; *Преглед историје Савеза комуниста Југославије*, Београд 1963, 196.

мирење основних личних потреба.⁴⁸ На тај начин је задужени сељак доведен у изванредно тешку ситуацију, јер је свој дуг, умјесто домаћим зеленашима, морао отплаћивати Привилегованој аграрној банци, правећи нове зајмове код сеоских и градских трговаца-зеленаша и остајући без икаквих могућности да унаприједи своје газдинство, чиме су његове шансе да се економски осамостали сведене на најмању могућу мјеру. Највећу корист од задрунарства имали су имућни сељаци, који су подизали релативно високе кредите код задруга, уз малу интересну стопу, али не да би унаприједили властита пољопривредна добра, него да би новац давали осиромашеним сељацима у зајам — уз веома високе камате.⁴⁹ Још 1927. године „Радни народ“ је о томе писао сљедеће: „Сељак може новац да добије на кредит једино код зеленаша и његових банака и то под интерес 40, 60 па и 100 посто. Држава, кроз Народну банку неће да помогне директно сељака, или преко његових банака јефтиним кредитима, ради његове несигурности већ она новац даје паланачким банкама и разним шпекулантима као ‚сигурнијим‘ под интерес 4, 5 и 6 посто. Овоме треба додати још и разне шпекулације у погледу потписивања и ‚продужења‘ мјеница од стране зеленаша као и разнолико тумачење буржоаско-мјеничног права, с обзиром на занимање сељаково — ‚економ‘. Све ово отвара широм врата за једну праву пљачку над иначе економски slabим и незаштићеним сељаком“.⁵⁰ Овакве и сличне махинације сеоских и варошких трговаца-зеленаша, поред осталих фактора, директно су утицале на неуспјех интервенције државе у спасавању сељаштва од опште економско-социјалне биједи. Исто тако ни доношење више законских прописа, многобројних уредаба и амандмана од стране државе у времену од 1930. до 1936. године у циљу заштите сељаштва и ликвидирања сељачких дугова ни најмање није утицало на промјену положаја сељачких маса, јер се у пракси, приликом спровођења у живот тих прописа, строго водило рачуна да се не повриједи интереси буржоазије и разних њених новчаних институција, док су интереси сељаштва сасвим занемаривани.⁵¹

Када су се све мјере које је предузимала држава да би зауставила економско пропадање сељаштва показале безуспјешним, КПЈ је 1938. године основала набавно-продајну задругу „Сељачка самопомоћ“, са циљем да се колико-толико ублажи положај осиромашеног и задуженог сељаштва. Задруга је, добивши новчани кредит од „Господарске слоге“ из Загеба, организовала куповину прехрамбених производа по цијенама знатно нижим него у тр-

⁴⁸ У дурмиторском крају основане су земљорадничке кредитне задруге у Ускоцима, Дробњаку, Пивској жупи и Пивској планини (*Слободна мисао*, бр. 17 од 8. V 1932; *Шематизам Зетске бановине, година прва*, 388 и 389).

⁴⁹ Спасоје Меденица, н.д., 85 и 86.

⁵⁰ *Радни народ*, бр. 6 од 15. IX 1927.

⁵¹ *Преглед историје Савеза комуниста Југославије*, 196; Др Никола Вучо, н.д., 204—208; *Глас Црне Горе*, бр. 1 од 15. XI 1939.

говини и њихову продају сељацима без икакве зараде. Поред тога, вршила је откуп неких пољопривредних производа, у првом реду вуне, уз цијене веома повољне за сељака. Ништа мање значајан није био ни њен рад на културно-просвјетном и здравственом уздицању села. У дурмиторском крају „Сељачка самопомоћ“ отворила је двије своје продавнице, и то у Шавнику и у Жабљаку.⁵² Тако се КПЈ, и поред изузетно тешких услова под којима је дјеловала, ријечју и дјелом борила за интересе оних друштвених слојева које су капиталистички друштвени односи гурнули на руб материјалне и духовне биједе.

б) Здравствене и културно-просвјетне прилике

Природни пратилац економско-социјалне биједе села била је здравствена и културно-просвјетна заосталост његовог становништва, без чијег би приказа слика општинских прилика на селу била непотпуна.

Све до 1934. године у читавом дурмиторском крају био је само један љекар опште праксе, са сједиштем у Шавнику. Нешто касније основана је једна амбуланта на Жабљаку и једна на Горанску, са по једним љекаром. Па ипак није био риједак случај да читав крај остане без иједног љекара по неколико мјесеца у току године.⁵³ Рад љекара одвијао се под веома неповољним условима. Оскудица у санитарском материјалу, малобројни и застарјели медицински инструменти и недостатак помоћног медицинског особља, свели су тај рад на чисто савјетодавни и консултативни карактер, и умногоме су отежавали правовремено предузимање превентивних мјера у циљу сузбијања разних заразних болести, које су повремено харале овим подручјем и уништавале десетине људских живота, посебно у вријеме неродних година. Најраспрострањеније заразне болести биле су пјегавац, велики кашаљ, мале и велике богиње и шарлах. Интервенција љекара приликом појаве неке заразне болести већином се ограничавала на она насеља која су била у непосредној близини његовог сједишта, док је становништво осталих насеља, усљед непроходности терена, лоших временских прилика и малобројности медицинског кадра, остајало без икакве здравствене заштите и било је препуштено самом себи. У таквој ситуацији нијесу били ријетки случајеви да из једне куће умру 3 до 4 члана породице у размаку од свега неколико дана.⁵⁴ Ширењу заразних болести погодовала је и здрав-

⁵² Спасоје Меденица, н.д., 87—89.

⁵³ Слободна мисао, бр. 45 од 17. XII 1933, бр. 10 од 17. III 1935, бр. 39 од 4. X 1936, бр. 3 од 22 I 1939; Др Милан Жуњић, *Здравствене прилике под Дурмитором, Дурмитор — његове лепоте и природно богатство*, 52; Зета, бр. 12 од 24. III 1940; Ратибор В. Поповић, н. д., 26 и 31.

⁵⁴ аРтибор В. Поповић, н.д., 26; Др Милан Жуњић, н.ч., 52; Др Јован Панајотовић, *Кретање заразних болести у Зетској бановини, Шематизам Зетске бановине*, 123 и 129; *Слободна мисао*, бр. 6 од 8. II 1931, бр. 11 од 20. III 1932, бр. 45 од 26. XI 1933, бр. 10 од 17. III 1935, бр. 3 од 22. I 1939,

ствена непросвијећеност становништва, његово празновјерје, опште сиромаштво и недостатак повјерења према свему ономе што је представљало прогрес на пољу медицине и убјеђење да су неучи народни емпирици љекари, који лијече помоћу трава, стручнији од школованог медицинског кадра.

Културно-просвјетне прилике биле су нешто боље у односу на здравствене, али далеко од тога да задовоље основне захтјеве становништва у том погледу. Све до 1875. године на читавом подручју Дробњака и Пиве није било ни једне једине основне школе, па су зато ријетки појединци прва знања из писмености стицали у манастирима. Прве основне школе спомињу се тек 1875. године, и то свега три — у Шавнику, Врелима и Тепцима. До краја 1918. године основано је укупно 20 школа, чиме је пружена могућност школовања релативно великом броју дјеце. Послије 1918. године отворено је још неколико школа, тако да је њихов број 1930. године износио 30. На Жабљаку је 1933. године основана и Грађанска школа пољопривредног смјера. У просјеку је једна основна школа долазила на 657 становника, а покривала је подручје од око 53 километра квадратна. Послије 1930. године нове основне школе отворане су веома ријетко, док је број становника био у сталном порасту. Одатле је разумљиво што је број становника на једну школу 1940. године био много већи него 1930.⁵⁵ Школовању мушке дјеце поклањана је много већа пажња него школовању женске. Тако је, на примјер, школске 1931/1932. године од укупно 1.563 дјеце, колико их је похађало школу, на мушку отпадало 1.104, а на женску свега 459. Основним школовањем, и поред тога што је било обавезно за сву дјецу, било је обухваћено свега 46% дјеце дорасле за то. 1931. године број неписмених изнад 11 година старости износио је 8.043, док је писмених било 6.990.⁵⁶ Као што се види, неписменост је била велика. Поред избјегавања родитеља да школују дјецу, посебно женску, велику тешкоћу у погледу школовања дјеце представљао је недостатак учитељског кадра, оскудица у школским просторијама и недостатак учила и уџбеника. Услови под којима се одвијала настава били су крајње неповољни. Тек почетком XX вијека јављају се први факултетски образовани интелектуалци из овога краја. Послије 1918. године број тих људи стално се повећава, да би почетком 1941. године само на Београдском универзитету било око 90 студената из дурмиторског краја.⁵⁷ Домаћа интелигенција никла је највећим дијелом из сиромашних и средњих слојева сељаштва, и ниједног се момента није удаљила од тих слојева, већ

⁵⁵ Анд. Драговић, *Културне прилике у дурмиторским крајевима, Дурмитор — његове лепоте и природно богатство*, 50—52; Др Н. Шкерковић, *Развој школства у Зетској бановини, Шематизам Зетске бановине*, 154; *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931*, књ. III, Београд 1938, 127.

⁵⁶ Исто.

⁵⁷ Светозар Томић, н.д., 438; Бранко Перовић, н.ч., 4.

је улагала доста труда како би помогла тешко осиромашеном сељаку. Она се несребично залагала у раду на просвједивању сељака. Тај рад се углавном састојао у одржавању предавања из разних области живота, организовању пригодних приредби приликом разних свечаности, популарисању књиге и указивању на значај оснивања сеоских библиотека и читаоница.⁵⁸ Ово је свакако уносило извјесне новине у културни живот села, али, с обзиром на скромне могућности самих организатора тих културних манифестација, као и на тешке материјалне прилике сељаштва после 1918. године, све је то било недовољно да би изазвало веће промјене на селу у том правцу. Управо нови друштвено-политички и економски односи, који су изазвали читав низ поремећаја у животу села, сада су више него икада раније упућивали сељака на његову историјску прошлост, коју он са заносом, али и са великом дозом носталгије за временима у којима је основно мјерило вриједности сваког човјека било чојство, јунаштво и прегалаштво и када је долазила до пуног изражаја вриједност сваког појединца, оживљава пјевајући уз гусле народне пјесме о својим омиљеним јунацима из далеке прошлости наших народа.

ц) Појава, развој и политичке акције КПЈ

Иако је друштвено-економски и политички положај сељаштва у времену између два свјетска рата био необично тежак, може се рећи да оно никада није играло неку значајнију улогу у борби угњетених маса против њиховог класног противника. Сељаштво никада није чак ни формулисало своје захтјеве, нити је имало властитог програма за чије би се остварење организовано борило. Немајући истинске властите политичке организације преко које би се остварило борбено јединство сељачких маса и систематски радило на уздизању њихове класне свијести и њиховом политичком превазпитавању, те масе су више година остале по страни свих важнијих друштвено-политичких збивања и остале су плијен разних буржоаских политичких странака, посебно у првим годинама после уједињења, када је сељак искрено био убијеђен да ће у савезу са тим странкама остварити побољшање свог друштвеног положаја. Тек касније сељаштво је увидјело да идеју о свом социјалном ослобођењу, у условима опште политичке обесправљености, најмање може везивати за разне буржоаске странке, без обзира на сву звучност њихових имена. После тога код њега се запажају велико разочарање, потпуна разбијеност, општа клонулост и потпуна изгубљеност. Материјална биједа, полицијска свемоћ, безобзирност државних органа при убирању државних дажбина, економска зависност сиромаш-

⁵⁸ Слободна мисао, бр. 16 од 19. IV 1931, бр. 23 од 25. VI 1933, бр. 39 од 15. IX 1933, бр. 16 од 19. IV 1934, бр. 10 од 14. III 1937, бр. 31 од 20. VIII 1939, и бр. 1 од 6. I 1940.

них и добрим дијелом средњих сељака од сеоских газда, урођена опрезност и навика да им командују „људи од утицаја“⁵⁹ — спутавали су оне снаге села које су у прошлости биле главни покретачи и носиоци многих сељачких буна и устанака. Тек негдје од 1934. године на селу се почиње осјећати извјесно политичко кретање, које касније, под руководством КПЈ, прераста у организовано иступање сељачких маса и манифестовање њиховог незадовољства постојећим друштвено-политичким приликама у земљи. То је свакако одраз општих политичких прилика у земљи и свијету, када су напредне снаге успјеле да изађу из сјенке анонимности развијајући дјелатност ширих размјера међу свим друштвеним слојевима који су били предмет капиталистичке експлоатације и окупљајући их око свога антифашистичког и антиратног програма.

Тежак положај сељаштва користиле су дуго времена разне буржоаске политичке странке за остварење властитих циљева. Посебно су те странке биле веома издашне у давању обећања сељаштву, усвајању резолуција и изради програма, у којима су посвећивали доста пажње политичким, економским, социјалним, здравственим и културно-просвјетним проблемима у Црној Гори, „са циљем извлачења сељаштва из велике презадужености“ и „подизања“ његовог животног стандарда у вријеме предизборних агитација, „За вријеме избора“, писао је „Радни народ“ 1927. године, „манифести свих капиталистичких партија, почевши од радикала па до земљорадника, пјевали су од сељацима. Свака од тих партија показивала је наивном сељаку, да она заступа његове интересе, да се бори за његова права. Све оне су му признавале, да је он гладни, голи и боси сељак, „извор и утока“ власти. Тако су причали радикали свијех секта, који за тог сувереног сељака никад ништа нијесу имали, сем тешких жандармских кундака и изборних обећања“.⁶⁰ Кандидати тих странака, прерушени у изношене сељачке гуње, као на каквој маскаради, обилазећи села и држећи сељацима говоре, глуме „људе и знарода“, којима је главни циљ „да помогну“ осиромашеном човјеку села да се економски осамостали. На свим изборима редовна појава била је да буржоаске странке купују сељачке гласове давањем жита, новца и текстилних производа бирачима, уз услов да гласају за њихове кандидате. Природно да је изгладњело сељаштво прихватало правила изборне игре, гледајући „да се прода, па било и црном ђаволу, само да му дадне 10 ока жита“.⁶¹ Усвајање многобројних резолуција, доношење разних програма и давање обећања свих врста били су само вјешта камуфлажа правих циљева буржоаских странака, које у пракси не предузимају ништа, без обзира да ли су или не у опозицији према режиму, у циљу

⁵⁹ Под појмом „људи од утицаја“ сиромашни и средњи сељаци подразумевали су имућне људе.

⁶⁰ *Радни народ*, бр. 8 од 15. X 1957.

⁶¹ Исто, бр. 6 од 15. IX 1927.

побољшања тешког положаја сељаштва. У основи сва њихова политичка активност сводила се на борбу за власт. Опозиционе буржоаске странке, које су некада знале да упуте оштре критике на рачун режима, доласком на власт у потпуности напуштају своје програме и настављају политику терора и застрашивања, какву су срповодили и њихови претходници.

Резултат општег незадовољства сељаштва постојећим друштвено-политичким и економским приликама у земљи и утицаја КПЈ било је масовно гласање сељака за кандидате Удружене опозиције на општинским изборима од 22. новембра 1936. године. На тим изборима у дурмиторском крају (без планинописке општине) за кандидате Удружене опозиције гласало је 2.846 гласача, а за кандидате ЈРЗ (без планинописке општине) свега 818 гласача.⁶² За сљедеће неколике године Удружена опозиција није успјела да сачува стечено преимућство у односу на режимску странку, што се може објаснити једино њеном немоћи да се бори за интересе оних слојева села на чије је гласове рачунала у својим политичким калкулацијама. О томе најубједљивије говоре избори од 11. децембра 1938. године, када је за кандидате ЈРЗ гласало око 1.868 гласача, 1.051 више него на изборима 1936. године.⁶³

Чињеница да сељаштво приликом разних избора гласа за кандидате буржоаских политичких странака ни у ком случају не значи да то оно ради из некаквих политичких убјеђења, већ најпросто због тога што није било другог избора, пошто су се скоро редовно на свим изборима појављивале само буржоаске странке са својим кандидатима, док је КПЈ била принуђена да се на изборима појављује под разним именима или да уопште не узима учешћа у њима. Па и онда када је КПЈ учествовала на изборима, власти су, примјењујући најгрубље методе, систематски ометале њену предизборну агитацију, а приликом самога гласања строго је пажено на сваког гласача за кога ће гласати. Код таквог стања ствари разумљиво је да КПЈ није могла постићи неке значајније резултате на тим изборима. Дакле, изборни резултати се ни у ком случају не могу узети као право мјерило политичког расположења сељаштва. Они су прије свега и једино одраз владавине полицијског режима, који је путем терора и притиска онемогућавао дјелатност и афирмацију оних друштвених снага које су биле носиоци и покретачи борбе радних маса против тога режима.

Главни покретач незадовољних маса села у акцији била је КПЈ. Први комунисти овога краја регрутовани су из редова домаће интелигенције, која се још у току свог школовања определијела као политички противник буржоазије и која је узела активног учешћа у борби револуционарног радничког покрета против капиталистичког друштвеног система. Оно што је унапријед

⁶² Слободна мисао, бр. 46 од 22. XI 1936.

⁶³ Слободна мисао, бр. 47 од 12. XII 1938. и бр. 1 од 6. I 1939; Југославенски лист, Сарајево, бр. 294 од 13. XII 1938.

предодредило политичку оријентацију те интелигенције био је социјални положај средине из које је она никла и са чијим је патњама и страдањима дубоко саосјећала. Већ почетком друге половине тридесетих година напредна интелигенција и малобројни радници представљали су озбиљну снагу у политичком животу села.

У раду КПЈ дурмиторскога краја, и поред тога што недостаје писана грађа на основу које би се извршила тачна реконструкција њеног рада, у времену од 1919. до 1941. године учевају се двије основне етапе, и то прва од 1919. до 1934. и друга од 1935. до 1941. године. У периоду легалне дјелатности СРПЈ(к) односно КПЈ 1919—1920. године Партија је успјела да оствари снажан утицај на сиромашне и средње слојеве сељаштва, које је у њеноо револуционарну програму видејло пут свога ослобођења од стега економско-социјалне биједи и политичке обесправљености. На револуционарно расположење сељаштва утицао је одјек октобарске револуције, пропагирање револуционарних идеја од малобројне али напредне интелигенције и средњошколске омладине и тешке поратне економске прилике. У условима општег револуционарног врења, када се режим још није осјећао довољно спремним да би могао прећи у противнапад против напредних снага, у првом реду комуниста, сељаштво је дало одушка своје незадовољству постојећим економско-политичким приликама масовним гласањем за кандидата са комунистичке листе на изборима за Конституанту од 28. новембра 1920. године.⁶⁴ Успјех КПЈ био је тим већи што су на изборима своје кандидатске листе истакле и све буржоаске политичке странке, које су послеје успјешно завршеног рата и уједињења југословенских народа у заједничку државу са евликим оптимизмом ушле у изборну борбу, као и то да су званични органи власти предузели све како би онемогућили комунисте у њиховој предизборној агитацији.⁶⁵ Сигурно је да би КПЈ остварила још јачи утицај на сељаштво да њен рад неочекивано није прекинут доношењем Обзнане ноћу 29/30. децембра 1920. године, послеје чега се морала повући у дубоку илегалност и изнаlazити нове форме дјелатности међу пролетаризованим масама села. Пошто на овом подручју у времену 1919—1920. није била формирана мјесна организација КПЈ, која би послеје доношења Обзнане наставила свој рад у илегалности, даља акти-

⁶⁴ У дурмиторском крају на изборима је за кандидата са комунистичке листе гласало 1.341 од укупно 2.670 гласача. Не можемо се сложити са констатацијом др Обрена Благојевића да су пивски сељаци на изборима за Конституанту од 28. новембра 1920. године гласали „у огромној већини за комунистичког кандидата“, јер се из резултата избора види да је листа КПЈ у Пиви, тадашњи горански срез, добила свега 52 гласа од укупно 759, док 1.324 бирача уопште нијесу изашла на изборе (*Статистички преглед избора народних посланика за Уставотворну скупштину Кракевине, Срба, Хрвата и Словенаца, извршених на дан 28. новембра 1920. године*, Београд 1921; Др Обрен Благојевић, н.ч., 410).

⁶⁵ Фердо Чулиновић, н.д., 310.

вност КПЈ у дурмиторском крају била је тешко угрожена. Па и поред тога, Партија и послѣје преласка у илегалност живо ради на изналажењу нових путева за пропагирању својих идеја међу оним друштвеним снагама које су, посредно или непосредно, биле изложене капиталистичкој експлоатацији. Посебно је КПЈ била активна у вријеме разних избора, када покушава да, под овим или оним именом, учествује у изборној борби надајући се успјеху, а самим тим и бољим условима за своју активност. Тако нпр. у скупштинским изборима од 18. марта 1923. године КПЈ Црне Горе је учествовала под именом Независна радничка партија Југославије. Носилац листе био је Јован Томашевић, док је срески кандидат за никшићки и колашински срез био Милован Анђелић, а његов замјеник Радован Головић, земљорадник из Шавника. Комунистичка листа добила је у дурмиторском крају 54 гласа.⁶⁶ На парламентарним изборима од 8. фебруара 1925. године КПЈ се појављује са листом под именом Партија радника и сељака.⁶⁷ Носилац листе је Нико Зачиранин. Тада је за комунистичку листу гласало свега 28 гласача.⁶⁸ И на изборима од 11. септембра 1927. године КПЈ је узела учешћа под назвом Републикански радничко-сељачки савез, са носиоцем листе др Радојем Вукчевићем. Срески кандидат за никшићки срез био је Никола Ковачевић, а његов замјеник Јаков И. Остојић, земљорадник из Жабљака, И овога пута листа КПЈ добила је 28 гласова у дурмиторском крају.⁶⁹ У свим овим изборима власти су онемогућавале КПЈ да развије слободну предизборну агитацију, али је она успијевала да изда више предизборних прогласа и илегално их растури међу становништвом широм Црне Горе. У свим тим прогласима Партија је оштро осудила полицијске режиме Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, који употребљавају најгрубље методе у борби против својих политичких противника, као и политику буржоаских политичких странака, које под кринком помоћи сиромашном становништву спроводе најгрубљу експлоатацију тога становништва. Поред тога она је својим прогласима позивала раднике, сељаке и остало сиромашно становништво да се уједине у борби против капиталистичке експлоатације и политичке обесправљености, упозоравајући их да је то једни пут да се изборе за веће политичке слободе и за побољшање свог економско-социјалног и политичког положаја.⁷⁰ Послѣје 1927. године Партија, и поред тога што је успјела да се у тридесетим годинама афирмише као значајан чи-

⁶⁶ *Статистика избора народних посланика Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца одржаних 18. марта 1923. године*, Београд 1924, 124 и 125.

⁶⁷ У *Статистици избора народних посланика комунистичка листа* је означена као листа Независних радника.

⁶⁸ *Статистика избора народних посланика Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца одржаних 8. фебруара 1925. године*, Београд 1926, 123 и 124.

⁶⁹ *Статистика избора народних посланика Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца одржаних 11. септембра 1927. године*, Београд 1928, 196, 197 и 346.

⁷⁰ Радоје Пајовић, *Учешиће КПЈ у Црној Цори на парламентарним изборима*, Историјски записи, св. 1, 1959, 99—108.

нилац у политичком животу Црне Горе, ниједном није изашла на изборе са својом кандидатском листом. Само учешће у изборима и издавање прогласа становништву приликом разних избора не само да није могло обезбједити јачи утицај КПЈ на сиромашне слојеве сеоског становништва већ се показало и непрактичним у борби против режима. Јаче продирање КПЈ међу сељачке масе ометао је низ објективних и субјективних тешкоћа са којима се Партија сусретала у своме раду, од којих су најкарактеристичније: непостојање легалне партијске организације преко које би се остварило јединство свих акција којима је руководила Партија, непостојање чвршће везе Партије са оним друштвеним снагама села које су по самој својој социјалној структури биле природни противник буржоазије, гушење напредне штампе од стране режима, гушење слободог збора и договора, вишегодишње несхватање суштине сељачког проблема и значаја рада међу сељачким масама ради њиховог придобијања на страну прогресивних снага, убјеђење да је сељаштво неспособно за веће подухвате и да КПЈ и без њега ради у његову корист и др.

Да би се отклониле све те слабости и успоставио што чвршћи контакт Партије са пролетаризованим слојевима села, у другој етапи приступа се изградњи партијске организације у дурмиторском крају, која развија живу дјелатност међу сељаштвом. У овом периоду КПЈ продира у све легалне организације и удружења на селу и преко њих покреће сељаштво у општу борбу против реакционарних режима, против гушења слободне штампе, збора и договора, против опасности од фашизма и рата. На разним скуповима сељака редовно се као говорници појављују комунисти, који јавно осуђују југословенске режиме који помоћу војске и полиције и уз асистенцију буржоазије спроводе најцрњи терор над оним снагама које су носиоци прогресивних стремљења и који у вријеме експанзије фашизма и општег покрета прогресивних снага против њега све своје наде полагају у фашистичке земље са којима успостављају најприснију сарадњу. Поред тога, комунисти позивају сељаштво да се уједини у јединствени Народни фронт слободне, ради успјешније борбе против опасности од фашизма и рата и ради заштите својих економских интереса. Иступања комуниста наилазала су на одобравање и снажну подршку сељаштва. Покушаји жандарма да спријече иступања комуниста на јавним скуповима остајали су без успјеха, и више пута су завршавани општом тучом сељака и жандарма. Па ипак, и у овој етапи у раду КПЈ запажају се извјесне слабости и недостаци, који су били карактеристични за период 1919—1934. године. Партијска организација није успјела да изгради ширу мрежу партијских ћелија, чијим би радом било обухваћено цјелокупно дурмиторско подручје. Секташење према сељаштву задржало се све до 1941. године, о чему веома убједљиво говори социјални састав чланова КПЈ. Да је секташење заиста било озбиљна слабост не само појединих комуниста него и читавих партијских организа-

ција може се видјети и по томе што је на Осмој покрајинској конференцији ПК КПЈ за Црну Гору, Боку, Санџак, Косово и Метохију, одржаној у августу 1940. године у Барама Жугића под Дурмитором, свим партијским организацијама стављено у задатак да се боре против секташког прилажења „масамa од појединих партијаца и партијских организација“, те да убудуће „треба одлучно сузбијати страх од примања у партију нових чланова радника и сељака који су изнимно провјерени у акцијама. Нарочито треба посветити више пажње увлачењу сиромашног сељаштва у партијску организацију, јер без тога као и свестраног организационог повезивања са селом немогуће је остварити савез радника и сељака“.⁷¹ Поред тога, раду са омладином и женама није поклањана потребна пажња, као ни раду на синдикалном организовању радништва у шумско-индустријским предузећима.

Формирање првих партијских ћелија у дурмиторском крају, по свему судећи, започело је прије 1935. године, јер прије познате провале партијских организација у Црној Гори 1936. године на овом подручју, су, према извјештају Министарства унутрашњих послова Краљевине Југославије, постојала три мјесна комитета КПЈ, и то у Шавнику, Жабљаку и Пиви.⁷² Ипак, може се констатовати да је број чланова КПЈ у овом крају до 1936. године био мали, усљед чега је њихова дјелатност међу сиромашним и средњим сељаштвом била ограничена. У другој половини 1935. године КПЈ је покушала да оснивањем Јединствене радничке партије Југославије добије веће могућности за рад на мобилисању радништва, сељаштва и напредне интелигенције је у борби против опасности од фашизма и рата. У том циљу су формиран мјесни комитети ЈРПЈ у Шавнику и Пиви. Међутим, покушај стварања ЈРПЈ није имао успјеха.⁷³ У току те године Партија је у Пивској жупи формирала 9 актива Народног фронта слободе од симпати-

⁷¹ Резолуција Осме покрајинске конференције КПЈ за Црну Гору, Боку, Санџак, Косово и Метохију, Историјски записи, св. 1, 1959, 262—268.

⁷² С обзиром да је полиција заплијенила материјал о мрежи партијских организација у Југославији приликом хапшења секретара Земаљског бироа КПЈ Ђорђа Митровића и на основу тога извршила масовну провалу партијских организација широм Југославије у току 1935. и 1936. године, ови се подаци могу узети као тачни. Уколико су прије 1936. године у дурмиторском крају постојала три мјесна комитета КПЈ, онда се констатација Батрића Јовановића о раду само једне партијске ћелије у овом крају до 1936. године не може прихватити као тачна, тим прије што је податке о дјелатности КПЈ између два свјетска рата црпао претежно из сјећања преживјелих чланова КПЈ и СКОЈ-а, занемарујући писане изворе (Нико С. Мартиновић, *Масовна политичка хапшења у Црној Гори и Белведерски догађај 1936. године*, Историјски записи, Цетиње, 1953, 139 и 144; Димо Вујовић, *Један извјештај ПК КПЈ за Црну Гору, Боку, Санџак, Косово и Метохију из 1935. године*, Историјски записи, св. 1, 1959, 242 и 244; Батрић Јовановић, н.д., 111).

⁷³ *Слободна мисао*, бр. 29 од 1. IX 1935; Бранко Перовић, н.ч., 5; Др Обрен Благојевић, *Неке акције у Пиви...*, 607—609; Батрић Јовановић, н.д., 111.

зера КПЈ, преко којих је ширила свој утицај међу сељаштвом.⁷⁴ Из овога произилази логичан закључак да је и у источном дијелу дурмиторског подручја такође приступљено раду на формирању актива Народног фронта слободе. 1936. године услиједила је провала партијске организације дурмиторскога краја, па су скоро сви комунисти похапшени и предати суду за заштиту државе. Тада су, између осталих, ухапшени Јаков Остојић, Милош Жугић, др Обрен Благојевић, Гојко Дурутовић, Душан Обрадовић, Саво Ђоровић и др. Група од 12 комуниста затворена је у никшићком затвору, док су остали отпремљени у истражне затворе, у Дубровник и Сарајево.⁷⁵ Када је последице провале 1936. године извршена обнова партијске организације дурмиторскога краја — за сада није могуће установити, пошто недостаје писана грађа из тог периода, на основу које би се извршила тачна реконструкција рада КПЈ, као и због размимоилажења мишљења досадашњих истраживача.⁷⁶ Од 1938. године КПЈ је развила живу дјелатност међу сељаштвом, што се може запазити и по покрету сељачких маса и њиховом јавном манифестовању свога незадовољства приликама у земљи. Од 1938. до 1940. године формиран је у селу Безују, Борковићима, Недајном и Црној Гори.⁷⁸ Од 1938. до 1940. године формиране су партијске ћелије у Језерима, Шаранцима, Дробњаку и Ускоцима, Мјесни комитет КПЈ и Мјесни комитет СКОЈ-а. Једино у Пиви све до маја 1941. године није приступљено формирању партијских ћелија. У први Мјесни комитет КПЈ Шавник изабрани су Давид Лаушевић, политички секретар, Миливоје Дурковић, организациони секретар, Војин Ђерковић, Павле Пекић и Војин Јауковић, чланови Комитета,⁷⁹ У вријеме априлског слома Кра-

⁷⁴ Чланови актива били су: Јагош Ђурковић, Живко Јововић, Обрен Вукосављевић, Живко Априновић, Лале Бакрач, Јован Јововић, Милутин Ђук, Вукашин Шумић и др. (Др Обрен Благојевић, *Неке акције у Пиви...*, 609).

⁷⁵ Бранко Перовић, н.ч., 5; Батрић Јовановић, н.ч., 111 и 131; Др Обрен Благојевић, *Неке акције у Пиви...*, 609.

⁷⁶ Тако, на примјер, док Батрић Јовановић наводи да је већ 1937. године обновљена и проширена партијска ћелија у Језерима, 1938. формирана партијска ћелија у Шаранцима, 1939. у Дробњаку и 1940. у Ускоцима, докле Бранко Перовић тврди да „све до 1938. године није била организационо оформљена партијска организација, иако су за то постојали сви услови“, те да је „тек 1938. године поново створена партијска организација и тада формиране прве партијске ћелије“ (Батрић Јовановић, н.ч., 111; Бранко Перовић, н.ч., 5).

⁷⁷ Батрић Јовановић, н.ч., 189, 204, 226, 227 и 229; Бранко Перовић, н.ч., 7 и 8; Др Обрен Благојевић, *Неке акције у Пиви...*, 609—611.

⁷⁸ Архив Војноисторијског института Београд, к. 2002, бр. рег. 1—22/4, стенографске биљешке; Др Обрен Благојевић, *Неке акције у Пиви...*, 609.

⁷⁹ Обрад Цицмил наводи још као члана Мјесног комитета КПЈ Шавник Милована Даниловића (Обрад Цицмил, н.ч., 15).

љевине Југославије у дурмиторском крају било је око 40 чланова КПЈ и преко 200 чланова СКОЈ-а.⁸⁰

Политичке акције које је организовала и којима је руководила КПЈ у времену 1935—1941. године биле су бројне, разноврсне и масовне. Отворено политичко и економско везивање владајућих кругова Југославије за фашистичке земље после 1934. године, оснивање фашистичких организација у земљи, појачан притисак режима на све прогресивне снаге а посебно на комунисте, оснивање концентрационих логора, јачање фашизма у Европи и убрзано припремање фашистичких земаља за нову подјелу свијета — на вријеме су алармирали КПЈ да предузме потребне мјере на окупљању свих слободољубивих снага, без обзира на њихову страначку и политичку припадност, у Народни фронт слободе ради што успјешније борбе против растуће опасности од фашизма и рата. Од 1935. године КПЈ настоји да оствари сарадњу са свим опозиционим буржоаским странкама у циљу омасовљења антифашистичког покрета. Међутим, вођства тих странака у Црној Гори заирала су од сваке врсте сарадње са комунистима, који су за њих били и остали главни непријатељи. Што је КПЈ ипак успијевала да повремено у неким акцијама оствари сарадњу не дијелом вођства буржоаских странака то ни у ком случају не значи да су вођства тих странака прихватила сарадњу са комунистима из стварног увјерења да је та сарадња неопходна и корисна, већ напросто због тога што би изостанак са масовних антирежимских манифестација, у којима је узимало учешћа чланство свих политичких странака, представљао за њих тешку компромитацију у очима обичних бирача. Одбијање опозиционих буржоаских странака да учествују у стварању Народног фронта слободе присилило је КПЈ да сама ради на његовој изградњи.⁸¹ Посебно је рад на стварању Народног фронта слободе достигао широке размјере после великог опозиционог збора у Никшићу, 5. августа 1935. године, на коме је узео учешћа и извјестан број сељака из дурмиторскога краја. Збор је организовала КПЈ у заједници са званичним представницима земљорадника, републиканаца, демократа и радикала групе Аца Станојевића. Преко говора комунистичких представника и преко парола КПЈ је успјела да на збору истакне своју политичку линију. На збору је усвојена резолуција у којој се осуђују сви дотадашњи југословенски режими „који су водили једну ненародну политику и тиме довели народ и земљу до ивице пропасти“, као и владајуће буржоаске странке,

⁸⁰ Батрић Јовановић, н.д., 111, 218, 301, 302; Бранко Перовић, н.ч., 5 и 8; Др Обрен Благојевић, *Неке акције у Пиви...*, 609—611.

⁸¹ Томица Никчевић, *Прилог изучавању политичких борби у Црној Гори 1929—1937*, Историја XX века, Зборник радова Института друштвених наука, књига III, Београд 1962, 101—116; Радоје Пајовић, *Активност Народног фронта у Црној Гори 1935—1936*, Историјски записи, св. 3—4, 1959, 125, 126, 130—133.

које су „у току 15 година своје владавине показале сву своју неспособност, злу вољу, себичност и штетност по народ и његове интересе“, а затим слиједи захтјеви: 1) слобода политичке акције за све политичке партије и друштвене редове; 2) слобода штампе, удруживања, збора и договора; 3) доношење новог изборног закона „са општим, непосредним тајним правом гласа за оба пола“; 4) укидање свих реакционарних закона, у првом реду Закона о заштити државе; 5) распуштање парламента и расписивање слободних избора за Народну скупштину; 6) доношење закона о корупцији, којим би се од корупционаша одузела „сва неправедно стечена имања“; 7) укидање Сената и Министарства за физичко васпитање; 8) укидање положаја министра на расположењу; 9) укидање жандармеријских станица по селима, као и свих врста егзекутора; 10) брисање свих дугова сељацима, занатлијама, трговцима, нижим чиновницима и приватним намјештеницима; 11) повраћај свих имања које су одузеле банке од својих дужника; 12) етатизирање свих индустријских предузећа и укидање свих врста картела; 13) ликвидирање посредничког трговачког реда и завођење организованог задружног поретка; 14) изједначење цијена пољопривредних производа у цијелој земљи; 15) изградња жељезничке мреже кроз Црну Гору; 16) исушење Скадарског језера; 17) изградња хидроцентрала; 18) исплата 10 милиона златних њемачких марака становништву предратне Црне Горе на име ратних репарација; 19) спровођење аграрне реформе; 20) одвајање цркве од државе; 21) одузимање манастирских, вакуфских и црквених имања и њихова подјела беземљашима; 22) додјела кредита Црној Гори у висини од 10 до 15 милиона динара ради указивања помоћи сиромашном становништву; 23) отписивање пореза крајевима пострадалим од суше; 24) укидање свих врста школарина; 25) увођење осмочасовног радног времена и пензионо осигурање радника и намјештеника; 26) пружање помоћи ратној и поратној сирочади и удовицама; 27) успостављање дипломатских и привредних односа са Совјетским Савезом, као и склапање савеза са њим.⁸²

Преко Народног фронта слободе КПЈ је покренула све слободоумне снаге града и села у борби против фашизма и опасности од рата, као и у борбу за добијање већих политичких слобода и за побољшање економско-социјалног положаја оних друштвених слојева чија је егзистенција била тешко угрожена. Преко бројних народнофронтовских зборова, које је организовала КПЈ, у времену од 1935. до 1941. године сељаштво и напредна интелигенција дурмиторског краја манифестовали су своје антирежимско и антифашистичко расположење. 19. августа 1935. године комунисти су преображењски збор сељака на Жабљаку претворили у антирежимску демонстрацију. На збору су Милош Жугић и Вељко Томић говорили о потреби склапања савеза са СССР, о злочи-

⁸² Слободна мисао, бр. 27 од 25. VIII 1935.

нима југословенског режима над комунистима и др. 28. августа исте године комунисти су велики народни збор код Пивског манастира претворили у антирежимски збор. На збору је говорио др Обрен Благојевић о ненародном режиму владе Богољуба Јефтића, што је наишло на одобравање присутних сељака. Августа 1935. године КПЈ је успјешно организовала штрајк радника на изградњи путева Жабљак — Пљевља и Никшић — Горња Брезна.⁸³ У времену од љета 1935. до краја 1937. године изведена је само једна акција на Трси 2. августа 1937. године, гдје су на збору сељака говорили Михаило Делић и Обрад Цицмил. Извјестан застој у акцијама КПЈ у том интервалу услиједио је као посљедица провале партијских организација Црне Горе 1936. године. Но, већ 1938. године запажа се нови полет у раду комуниста. Тако је на традиционалном збору сељака у Његовуђи 28. августа 1938. говорио члан КПЈ Бранко Перовић. У љето исте године успјешно је завршен штрајк шумских радника у Шаранцима, којим је руководила КПЈ, а 11. септембра 1938. године, приликом доласка Милана Стојадиновића у Никшић, око 600 сељака из дурмиторскога краја узело је учешћа у демонстрацијама. 28. августа 1939. године на народном збору код Пивског манастира говорио је Душан Обрадовић против режима Краљевине Југославије. Покушај жандарма да онемогуће говорника завршио се тучом сељака са њима. У љето исте године комунисти су организовали штрајк шумских радника у Шаранцима, који је завршен потпуном побједом штрајкача. У циљу што успјешнијег дјеловања међу сељаштвом и његовог упознавања са општим политичким приликама у Југославији и свијету студенти-комунисти из овога краја купили су 1939. године у Београду један шапирограф са комплетним прибором и послѣје његовог пребацивања у дурмиторски крај организовали издавање листа „Млади борац“. Лист је растуран по селима, и сва настојања жандарма да открију мјесто издавања листа и његове организаторе остала су без икквог успјеха. 28. јуна 1940. године на збору сељака у Његовуђи Бранко Перовић је говорио о потреби организовања одбране од предстојећег напада фашистичких земаља на Југославију и против југословенских режима. Иако је збору присуствовало око 25 жандарма, нијесу се смјели одлучити да интервенишу, имајући горко искуство из претходних интервенција. Крајем 1940. године на збору сељака у селу Новаковићима Лука Зарубица је говорио испред МК КПЈ Шавник о потреби одбране земље, склапању савеза са СССР, сузбијању шпекулације, давању демократских слобода и др. Покушај жандарма да растуре збор није успио. Поводом потписивања споразума о приступању Југославије силама Тројног пакта комунисти су организовали масовни митинг сељака на Жабљаку и у Шавнику 27. марта 1941. године, на којима је о-

суђена капитулантска политика владајуће буржоазије, а народ позван на јединство и одлучну одбрану независности своје земље.⁸⁴

Скоро све акције којима су руководили комунисти изведене су у љетном периоду, што се објашњава чињеницом да је у то доба године овамо долазило на одмор већи број напредних интелектуалаца, студената и средњошколаца, који су били главни иницијатори скоро свих тих акција. Са њиховим одласком јењавао је и политички рад. Такође се запажа да је политички рад са сељаштвом био много интензивнији у источном дијелу дурмиторскога краја него у западном, што се опет објашњава чињеницом да је партијска организација у источном дијелу успјела да преко својих партијских ћелија оствари доста рано солидан утицај, и да је из тога краја потицао релативно велики број комуниста чије се присуство у вријеме љетњих ферија и те како осјећало. У западном дијелу дурмиторскога краја све до напада Њемачке и Италије на Југославију 1941. године није постојала ниједна партијска ћелија, а и број интелектуалаца и радника комуниста био је веома мали. Поред горњих момената, на извјесну политичку изолованост Пиве утицала је и конфигурација земљишта, која је онемогућавала њено чвршће повезивање са источним дијелом дурмиторског подручја, а самим тим и веће ангажовање чланова КПЈ са тога подручја у раду са становништвом Пиве. Ако се изуму штрајкови радника на изградњи путева Жабљак — Пљевља и Никшић — Горња Брезна, на експлоатацији шуме у Шаранцима и отварање продавница „Сељачке самопомоћи“ у Шавнику и Жабљаку, у свим осталим акцијама којима је руководио КПЈ доминирале су теме са политичком садржином, док је скоро потпуно занемаривана економско-социјална проблематика села на чијој је бази управо требало изграђивати борбено и политичко јединство сељачких маса. Са чисто политичким програмима тешко је било могуће трајно везати уз себе незадовољно сељаштво, пошто су на тај начин потиснути у позадину витални интереси села. КПЈ је углавном сељачко питање захватала више периферно, него што је успијевала да продре у његову суштину и изнађе одговарајуће путеве и методе за његово актуелизирање и намећање потребе мјеродавним политичким факторима за предузимање озбиљних мјера у циљу његовог рјешења. Она у овом крају, и поред неоспорно значајних резултата које је постигла у раду са сељаштвом није успјела да оствари свој пуни утицај на сиромашне и средње слојеве сељаштва и да оне најборбеније увуче у својередове, чиме би били створени далек оповољнији услови за

⁸⁴ Батрић Јовановић, н.д., 121; Др Обрен Благојевић, *Неке акције у Пиви...*, 605—608; Обрад Цицмил, н.д., 15; *Слободна мисао* бр. 27 од 25. VIII 1935.

њену дјелатност међу сељаштвом. Но, без обзира на те недостатке и слабости, политичке акције које је организовала и којима је руководила КПЈ у дурмиторском крају имале су велики значај у политичком отрежњавању сељаштва, његовом извлачењу из политичке летаргије, подизању његове борбености, изградњи политичке свијести и стварању борбеног јединства између угњетених маса села и осталих напредних снага.

Будимир Миличић

⁸⁴ Обрад Цицмил, н.д., 14—18; Др Обрен Благојевић, *Неке акције у Пиви...*, 611; Батрић Јовановић, н.д., 189, 204, 207, 226, 227, 281 и 301; Бранко Перовић, н.ч., 7 и 8.